

UOT 101.01

ŞÖLƏT ZEYNALOV

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və sosiologiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosen, Azərbaycan

sholet@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2509-1159

INKİŞAF VƏ İDEYALARIN KONFRONTASIYASI KONTEKSTİNDƏ DİALOQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI PROBLEMİ

Açar sözlər: inkişaf, böhran, ideya, bilik, dialoq mədəniyyəti, kommunikasiya, inkişaf

Giriş

Elmin müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən mütəxəssislər etiraf edirlər ki, texnologiya kimi təsvir edilən müasir tendensiya özünün ən böhranlı dövrünü yaşayır. Nəzəri fikir sahibləri bu böhranlı prosesi müxtəlif silsilə səbəblərlə – qloballaşma, ideologiya, siyasi, iqtisadi, sosial, demoqrafik, coğrafi, ifrat maraqlar və s. seriya problemlərdən qaynaqlanan ziddiyyətlər toplusu kimi xarakterizə etsələr də, qeyd olunmalıdır ki, bütövlükdə problemlərin cəm halda pik nöqtəsi humanitar sahədə baş verir.

Fakt odur ki, əksər məqamlarda insanlar, dövlətlər, cəmiyyət və “birliklər” sülh və əmin-nəmanlıqdan, birgəyaşayış və vəhdət ideyalarından, zəruri kommunikativ tendensiyadan bəhs etsələr də, son məqamda bütün sferalarda münafiqlik və ideyaların əbədi savaşı, konfrontasiya və müharibələr səngimir. Prosesin analizi sübut edir ki, hazırda sülh və təhlükəsizlik, birgəyaşayış, tolerantlıq, multikulturalizm, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların və dinlərin dialoqu o cümlədən, qlobal anlamda bəşəri münasibətlər sistemində *yeni dialoq mədəniyyətinin formalaşması*, kommunikasiya və s. kimi problemlər elmi-fəlsəfi, siyasi və s. ədəbiyyatda ciddi tədqiqata ehtiyacı olan aktual sahələrdən biri kimi nəzəri fikrin qarşısındadır və sözün əsl mənasında onun predmetini təşkil edir. Analizlər göstərir ki, “fəlsəfəmizdəki marksist dövrədən sonra belə bir yenidən mənalandırma, ölkəmizin mədəniyyətimizin və fəlsəfi ənənələrimizin kontekstinin nəzərə alınması və baxılması problemə müasir Qərb fəlsəfəsinin dominant yanaşmalarını dəqiqləşdirməkdə zəruri görü-

nür” [7, s. 4]. Lakin etiraf edək ki, praktikada bu anlayışların – dialoq, dialoq mədəniyyəti, kommunikasiya, bilik və onun yaratdığı reallıqlar, Planetar səviyyədə sülhün tətbiqi, birgə-mövcudluq və s. kimi humanitar problemlərin həlli həm nəzəri, həm də praktiki anlamda tarixən olduğu kimi son dərəcə problematiktir. Şübhəsiz praktikada baş verənlər sübut edir ki, böhranların silsilə fəlsəfi, tarixi, sosial, coğrafi, iqtisadi, etnik, milli, dini, səbəbləri olsa da, onların həll olunması hazırda zərurət təşkil edir və ola bilsin ki, bu anlayışların yenidən fəlsəfi anlamda “dialoq platformaları kontekstində” mənalandırılması fəlsəfənin hazırda ən aktual vəzifələrəndən biri, bəlkə də birincisidir. Nəzəri interpretasiyalar sübut edir ki, postqeyri-rasional paradigma tipinin dünyada böyük nüfuza sahib olduğu bir dövərdə sülhün, bəşəri və insani sabitliyin elmi, fəlsəfi, humanist və s. əsasları təmin olunmalı, dünyada Yeni dialoq mədəniyyətinin yaranması həyata keçirilməlidir.

Məqalə qeyd olunan zərurətdən yazılmışdır.

1. Tarixi tendensiyada “inkişaf” və “ideya” problemi – problemin dinamikası: Müasir inkişafın fəlsəfi, sosial, ictimai, siyasi və s. aspektlərindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, “inkişaf” anlayışın nəzəri fikirdə mənalandırılması konseptual olaraq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlasa da onun istər ictimai, humanitar, istər nəzəri, siyasi, geostrateji və s. sferada “mövcudluq” anlayışına paralel olaraq aktuallığı demək olar ki, tarixən bütün cəmiyyətlər tərəfindən dərk olunmuşdur. Fakt odur ki, inkişaf problemi kateqorial anlayış kimi olmasa da, cəmiyyət, dövlət və geniş anlamda sivilizasiyanın ayrı-ayrı ziddiyyətlər məcmu-

su formasında nəzəri fikrin, həm də müxtəlif dövlət və cəmiyyətlərin tarixən diqqət mərkəzində olumşudur. Tarixən hər bir sivilizasiya, dövlət, cəmiyyət, etnik, milli, sosial qruplar öz inkişaflarını davam etdirmək üçün həm qarşılıqlı münasibətlərdə, həm də digər mədəniyyətlər, sivilizasiyalar, dinlər, həm də coğrafi şərait, ətraf mühit və təbiətlə mübarizədə ciddi fəaliyyət göstərmişlər.

Marksizm fəlsəfəsində bu tarixi inkişaf bütövlükdə xarakterizə edilərkən, dialektik qanunauyğunluq şəklində (*ideya olaraq*) təsbit edilmiş, bir növ o, insan nəslinin mövcudluğu tarixində əbədi olaraq “dialektik məqsəd” kimi qavranılmışdır. Digər bir kontekstdən yanaşdıqda isə, bu bəşəri fəaliyyətin məcmusu elmi, fəlsəfi, sosial, siyasi və s. ədəbiyyatda, xüsusilə Qərb nəzəri fikrində tarixən sivilizasiya [lokal sivilizasiyalar]¹ tarixi kimi təsvir edilmişdir. Digər fəlsəfi konsepsiyalara görə, məsələn, “dialektikada mövcud olana hökm oxuyan amansız silah görən Marksizmdən fərqli olaraq Fuko hesab edirdi ki, o, əksliklərin “barışdırılması sakitləşdirilməsi” funksiyasını yerinə yetirir” [7. s. 38]. XX əsr Qərb fəlsəfi təfəkküründə ekzistensialistlər məsələni başqa cür qoyurdular: alman filosofu K. Yaspers hesab edirdi ki, “...Bəşər tarixinə baxış bizi insan varlığının sirrinə aparır. Ümumiyyətlə, tarixə malik olmağımız, tarix sayəsində “nəyiksə-oyuq” faktı bizdən: o haradan gəlir? o hara aparır? o nəyi bildirir? suallarını özümüzdən soruşmağa imkan verir” [8, s. 26]. Bu baxımdan, biz də bu fikrin tərəfdarıyıq ki, həqiqətən də bəşəriyyət vahid bir keçmişdən qaynaqlandığı kimi, onun bütün “problemlər toplusu” da ayrı-ayrılıqda baş versə də, bir-birinə oxşardır [paraleldir]² və bu bəşəri ideyaların mənşəyi vahid bir “vəhdətdən” – ideyalar toplusundan gəlir. Məsələn, “əvvəlcə O. Şpenqler, sonralarsa – A. Toynbi tərəfindən inkişaf etdirilən Almaniyada, həm də bütün Avropada əsrin ilk yarısında məşhur olan mədəni tsikllər [dövlər] nəzəriyyəsiindən fərqli olaraq, Yaspers bir çox faktların göründüyü kimi bunun əksini deməsinə baxmayaraq, bəşəriyyətin bir mənşəyə, bir inkişaf yoluna malik olduğunu vurğulayır” [8, s. 26]. Ancaq birmə-

nalı şəkildə qeyd edək ki, ilk icma qurluşundan, daha dəqiq ifadə etsək, sivilizasiyalı insanın meydana çıxmasından bu günə kimi problem həm nəzəri, həm də praktik anlamda açıqdır və hətta bu səbəbdən də hərbi, iqtisadi, ticari, ictimai, sosial, mədəni, humanitar və s. sferalarda daima ziddiyyətlər davam etməkdədir. Bu ziddiyyətlərin səbəblərini praktikadan qaynaqlanaraq bəzən nəzəriyyələrdə, əksər məqamda isə geniş kütlələr üçün adi həyatda “gündəlik maraqlarla” – qida, əmlak, coğrafi bağlılıq, işğallar, identikliyin qorunması və s. “ideyalarla” bağlamaq bir tərəfdən doğru hal olsa da, digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, belə yanaşmalar həddindən artıq problematik yanaşma hesab edilə bilər, yaxud “sağlam fikrin” bu təkrarən tarixi “revanşını” fəlsəfə asanlıqla təkzib edə bilər. Bu zaman sual yaranır: Tarix nədir və tarixə inamsızlığın kökündə nə dayanır? “Fukonun fikrincə, tarixiliyə qarşı yaranmış inamsızlıq, müasir epstemın insan mərkəzçiliyi ilə bağlıdır” [7. s. 37]. Məsələn, digər bir ekzistensialist filosof M. Haydegger izah edirdi ki, insan hazırda yaratdığı gerçəkliyin əsirinə çevrilmişdir. Bir növ “insan hər şeylə qarşıdurmadadır” [12]. Zira nəzəri anlamda yanaşdıqda həqiqətən də məlum olur ki, o, – insan bu qarşıdurmada fakt odur ki, özünü tükədə bilər, bu yol azadlığa canatmadırsa³ onun bu çabaları hər – yerdə insanla dünya, insanla gerçəkliklərin qarşıdurması kontekstində baş verir. Bu isə bir daha sübut edir ki, həqiqətən də fəlsəfə daima aktual olmuş və onun bu aktuallığı istər rəasional, istərsə də irrəasional anlamda daima öz nüfuzunu qoruyacaqdır.

Vaxtilə “fəlsəfənin bir cümləsi də mənalı deyil” deyən neopozitivistlərə cavab vermiş kimi Popper yazırdı ki, “fəlsəfi mülahizələrin hamısı mənalıdır”; [5, s. 92]. O, – İngilis filosofu K. Popper “Mən metafizik realizmə inanıram” [5, s. 92]. deməklə, böyük düha izah edirdi ki, insan yalnız gerçəkliklərlə qane ola bilməz, onun “varlığı” da “yoxluğu” da dialoq və ideyalarda təcəssüm olunur – inkişafın hər hansı bir mərhələsi ideyalardan kənar baş verə bilməz. Bu anlamda, ola bilsin ki, alman filosofu K. Yaspers öz ideya və konsepsiyasında daha təbii idi; həqiqətən də problemin əsl kökü, əbə-

¹ Bax: lokal Sivilizasiyalar nəzəriyyəsi

² Bax: O. Şpenqlərin paralellik nəzəriyyəsi

³ Bax: K. Yaspers, Tarixin mənası və təyinatı

di olaraq bizim üçün digər yanlış dərk edilən – ideologiya, inanc, inam, toplumların şüurlarında formalaşmış ideyalardan, mənsubluq və s. təsbitdən gəlir. Başqa sözlə ifadə etsək, əgər söhbət yer üzündə kommunikasiyanın dərk, yüksək idraki təfəkkürə apelyasiya etmiş dialoq mədəniyyətinin bərqərar olması və qarşılıqlı münasibətlərdə yüksək dəyərlərin həyata keçirilməsində baş verən ziddiyyətlərdən – ideyaların toqquşmasından gedərkən biz unutmamalıyıq ki, bəşər tarixinə nəzər etdikdə əgər həqiqətən də, “nəyiksə-oyuq” [8, s., 26] problematikası da bizim ideyalarımızdan gəlir. Məsələn, fransız psixoloqu Q. Le Bön – tarixi gedişətdən konkret faktlar çəkərək – təsdiq edirdi ki, “Roma imperiyasının süqutu və ərəb imperiyasının yaranması, ilk baxışdan başlıca olaraq siyasi dəyişikliklər, yad qəbilələrin işğalları, sülalələrin süqutu müəyyən edir. Lakin həmin hadisələrin diqqətlə araşdırılması göstərir ki, bu, güman edilən səbəblərin arxasında çox vaxt xalqların ideyalarında baş verən dəyişikliklər gizlənir” [6, s. 175]. Bu, tezisə psixologiya, epistemologiya, daha dəqiq ifadə etsək, ümumi olaraq fəlsəfi anlamda qiymət verməyə cəhd etsək, bütövlükdə bəşəri inkişafda baş verən dəyişikliklər və ziddiyyətləri də ola bilsin ki, analoji olaraq bu – ideyalar kontekstində baş verən dəyişikliklərin nəticəsi kimi də qiymətləndirə bilərik. Məsələn: necə olur ki, elmin, texnikanın, texniki tərəqqinin, səhiyyə və sosial təsisatların yüksək şəkildə inkişafına baxmayaraq humanitar sahələrdə problemlər sivilizasiyanın daima inkişaf həddinə paralel olaraq artır? Tarixən hər bir nəsl, hər bir cəmiyyət böyük ideyalar və ümidlərlə gələcəyə can atsa da, sülh və qarşılıqlı ünsiyyətin – kommunikasiyanın vacibliyindən bəhs etsə də, nədən bu “gələcək” məhz məntiqi zərurət kimi, “qan” və müharibələrlə başa çatır? Yaxud, doğrudan da, “problem” yalnız ərzi, qida, qənimət, iqtisadi revanşlar və s. fiziki və maddi səbəblərdən baş verir? Xalqların, etnos və millətlərin enerjisi həqiqətənmi daima biri, o birinə qarşı yönəlməlidir və bu insani təfəkkürdə dialektik zərurət kimi qavranılmalıdır? *Həqiqətən də bizə “təhqin edilən” apriorilərin* – ideyaların təməlinə “əbədi hərb” və anlama bilmədiyimiz, təfəkkürümüzün izah edə bilməyəcəyi “yarışmaları” dayanır? Hər halda, ola bilsin ki, bu sonuncu sual daha ağılabatan görünür. Məsələn

ondadır ki, “... Tarixi bilik keçmişə nə qədər nüfuz edirsə etsin, o heç zaman nə təbiətə, nə hüquqa, nə nizama, nə də sülhə yetişə bilmir” [7, s. 38]. Bu əsaslardan çıxış edərək biz müasir texniki atılışın təməlinə dayanan əsas texniki sıçrayışları da “hərb” sənayesinin, “hərb” ideyasının “atılışı” ilə bağlasaq, mümkün ki, düzgün qənaətə gəlmiş olarıq. XX əsr Qərb sivilizasiya nəzəriyyəçiləri belə faktı təsdiq etdilər ki, bizim sivilizasiyamız – “idman sivilizasiyasıdır” [13]. Başqa sözlə desək, hazırkı tərəqqinin bütün sahələrini, biz, fəlsəfi anlamda dərk etmək istəsək məlum olur ki, müasir inkişafın əsas ideyası və hərəkətverici qüvvəsini “hərb” və “idman” – yarışına asanlıqla bənzətmək olar və bu ümumiyyətlə, təkzibedilməz faktıdır. Bu zaman sual yaranır: dialoq mədəniyyəti və kommunikasiya bizim azadlığımızı təmin etmək yoludur, yoxsa məhdudlaşdırma yolu? O zaman digər bir sual yaranır, bilik və elm nədir, onların inkişafı şərin, ifrat konfrontasiyaların [ideyalarımızda gizlənmiş şərin?] qarşısını almaqda acizdir? Müasir fransız filosofu, mədəniyyət nəzəriyyəçisi Mişel Fuko məsələni başqa cür qoyurdu: Məsələn, müasir Azərbaycan filosofu İ. Məmmədov qeyd edir ki, “Fukoya görə elmi, tarixin dərkiləmə ilə mövcud olan modellərin qeyri-məhsuldar mühafizəkarlığı onunla səciyyələnir ki, o, rasionallığı konservasiya edən, rasionallığı daimi olaraq öz mənbələrinə qayıtmağa məcbur edən başlanğıcların tarixin əsaslarının axtarışlarına yönəlmişdir. Onun fikrincə, müasir rasionalizm üçün “tarixi elmin” “təkrar”, “ruh”, “təkamül” və s. bu kimi anlayışları dəf etməsi olduqca vacibdir. Beləcə, “Cəmiyyəti qorumaq lazımdır əsərində” o, tarixin fasiləsizliyi ideyalarına onun fasiləliyi ideyasını qoymaq zərurətindən çıxış edirdi” [7, s. 38]. Ciddi və mükəmməl arqumentasiyadır. Bu onu sübut edir ki, “*tarixi elmin*” “*təkrar*”, “*ruh*” və s. kimi ideyaların dəf edilməsində biz həqiqətən də dialektikanın “*barışdırıcı və sakitləşdirici*” təkamülünə apelyasiya edərkən yeni bir daha mükəmməl ideyalara çata bilərik.

Lakin, hər halda, istər tarixin “fasiləsizliyi” və yaxud “fasiləliyi” probleminin fəlsəfəsinin dərkiləməsi, dialoq və dialoq mədəniyyəti, vəhdət və digər kommunikativ mümkün nəticələr baxımdan dəyərləndirilərkən, bizə məlum olur ki, həqiqətən də indi müasir “*dal-*

ğın insan”¹ tipi üçün bizim ümumi başlanğıcımız, gələcəyimiz, vəhdət və birgəməvcudluq ideyalarımız, bilik və biliyin, zəka və onun imkanlarının yaratdığı hegemoniya və müstəsnaqlıq fonunda unudulmaqdadır [bu, “dəf” etmək yox, məhz unutmaqdır]. İdeyalarımız tarixi, deməli, bizi müasir insan tipini yaratdığı kimi, həm də “tükənməyə”, məhvə doğru son dərəcə barışmaz konfrontasiyalara doğru sürürükləməkdədir. Fakt odur ki, indi nəzəri fikirdə elm adamları demək olar ki, əksər məqamlarda kapitalizmin bir formasıya kimi özünü tükəndirdiyini elan edirlər və belə bir kontekstdə liberalizm və neolebarizmin “son həddi” böhran epoxasında bir növ, özünün spekulativ mövcudluğunu davam etdirmək üçün ən müxtəlif variantlarda axtarıqlarını davam etdirərək özü üçün yeni dayaq axtarır. Hər bir individ, hər bir loqos, hər bir dövlət [ümumiləşmiş anlamda] bilik, elm və yeni dialoq mədəniyyəti yüksək kommunikasiya əzmi nümayiş etdirərək, “görüntüsü yaradaraq” yüksək inkişafa nail olmaq istəyir; əvəzinə hər cür tarixi “izm”-lərin fəvqündə çıxış edərək özünün müstəsnaqlığını iddia edirlər. Bu fakt isə bilavasitə onu təsdiq edir ki, həqiqətən də “Gözə görünməz səhvlər” (ideyalar – Ş. Z.) idrak üçün təkə rasionallıq tipini deyil, mədəniyyətin özünün də sərhədləri xaricində olan əngəllər yarada bilər [7, s. 14]. Bu səbəbdən də haqlı bir sual yaranır: “liberalizm, sosial demokratiya, [neo] konservatizm, sosializm, demokratiya, avtoritarizm, etatizm, pragmatizm, pozitivizm, ekzistensializm, marksizm, strukturalizm, postmodernizm və sair ideyası, ideoloji, sosial fəlsəfi, cərəyan və konsepsiyaların rolunu mütləqləşdirməmək, əksinə, hansısa “izm”lərə münasibətdə rasionallıq sərbəstliyi gözləmək, ontoloji varlığı qnoseologiyanın girovuna çevirməmək” [1, 10] bu gün – elmi, biliyi, mədəniyyəti, fəlsəfi inamı, demokratiyanı, identiklik və vəhdəti öz həyat fəlsəfəsinə çevirən azad insanın, – fəlsəfi təfəkkürün, mövcudluq idealının qarşısında dayanan ən vacib ideya deyilmə? Bu “mütləqləşdirməmək” çağırışı bizə yeni “nəfəs”, biliyin, elmin hegemoniyasından “antihumanizasiyasından” xilas olmağa imkanlar açmırmı? Əlbəttə, ola bilsin ki, müasir “dalğın insan” buradan yalnız özünə və

ideyalarına mütabiq olanı, uyğun olanı “seçir” və bu seçimi də ən müxtəlif arqumentasiyaları ilə möhkəmləndirir, hər halda müasirliyin mənzərəsi bunu təsdiq etməkdədir – şər şərin yanında, xeyir xeyirin yanında özünü daha azad hiss edir; “*nəyiksə-oyuq*” [8, s. 26]?! İdrakımız bir növ ideyalarımızı, ideyalarımız isə qarşılıqlı olaraq idrakımızı gerçəklik və mücərrədlik arasında formalaşdırır. Başqa sözlə desək, bu fakt həm də onu təsdiq edir ki, “İdrak həmişə mədəniyyət-dil mühitində [sadəcə dil deyil, mədəniyyət dil mühitində] gerçəkləşir. İdrak şüurun tarixi mərhələlərinin bir-birinin əvəzləməsi, mücərrədliyin nəzərililiyin və s. keyfiyyət və səviyyəsinin artması ilə bağlıdır” [7, s. 14].

2. İdeyaların konfrontasiyasından dialoquna doğru. Böhran kommunikativ problem kimi. Hazırda mütəxəssislər qeyd edir ki, dünyanın avanqardı hesab edilən “başgicəlləndirici Qərb sivilizasiyası geriyə dönməz şəkildə özünün böhranlı sərhədlərinə [“Qürubuna” – Şpenqler] yaxınlaşır” [11, s. 11]. Bu faktdır lakin biz qəbul etməliyik ki, bu faktı yalnız Qərbə aid etmək problemi son dərəcə kiçiltmək olardı – indi bütövlükdə dünya özünün ən pik mərhələdə ideya böhranını yaşayır; Bir din başqa birinə, bir mədəniyyət başqa birinə, digər bir təsisat başqalarına güzəştə getmək istəmir, öz ideyalarının daha sarsılmaz, daha müqəddəs, daha demokratik, əxlaqi, etik, insani və s. iddiasıyla müstəsnaqlıq kimi çıxış edir. Bu hal heç şübhəsiz, düşüncəmizə görə dialoq və dialoq mədəniyyətinin, kommunikativ təfəkkürün ontoloji mahiyyəti ilə ziddiyyət təşkil etdiyindən, o, sülh və inkişafı deyil, konfrontasiya və müharibələr üçün əbədi “ocaq”, “mənbə” kimi çıxış edir. Məsələn, hətta Yer üzündə baş verən silsilə problemləri bir kənara qoysaq belə, hazırda Ukrayna–Rusiya münasibətlərində baş verənlər planetar səviyyədə insani münasibətlərin, kommunikasiya və dialoq mədəniyyəti probleminin səviyyəsini [ideyaların konfrontasiya həddini] bizim təfəkkürümüzdə canlandırma bilər. Bu fakt onu göstərir ki, uzunmüddətli ideyalar tarixin [ideyaların] yaratdığı yeni gerçəkliklər fonunda elə bir məqama gəlib çatır ki, idrak, şüur, eyni bir mənbədən doğan ideyalarla konfrontasiyaya girmək məcburiyyətində qalır: ola bilər ki, hansısa maraqlara qurban verilir. İdeyaların dialoqu və kommunikasiyası əvəzinə

¹ İfadə alman filosofu M. Haydeggerə məxsusdur.

onların kəskin konfrontasiyası baş verir, insan, dövlət, sivilizasiya bu həddi aşmaqda, “dəf” etməkdə çətinlik çəkir. Yaxud, burada yalnız bir faktı deyd edək: məsələn, vaxtilə O. Şpenqler sivilizasiyanın tənəzzülü konsepsiyasını irəli sürərkən dünyada Atom fəlakətindən uzaq idi. İndi isə vəziyyət tamamilə dəyişmişdir; Yer üzündə yalnız Atom stansiyalarının sayı yüzdən artıqdır; Nüvə başlıqlı ölüm silahlarının sayı isə minlərlədir. O zaman sual yaranır: bütün bu nailiyyətlərin kökündə elm dayanır? Əlbəttə, aydındır ki, problemin səbəbləri dərinədir və onların nəzəri interpretasiyası bir məqalə üçün qeyri-mümkündür.

Fakt odur ki, məqalənin əvvəlində sadalanan problemlər toplusuna – təxminən 50-60 il bundan əvvəl seriya yeni daha qorxunc problem – elmin, texnikanın yaratdığı problem də əlavə olunmuşdur: məlum oldu ki, bütövlükdə texniki era kimi xarakterizə etdiyimiz dövrdə bütövlükdə, *insani fəaliyyəti* nəticəsində Yer planetinin özü üçün qorxunc bir dövr başlamışdır; texniki tərəqqinin yaratdığı rifah əks təsirlərlə nəticələnir, hər cür insani fəaliyyət fəlakət törədir. Uzaq olmayan keçmişdə təkzibedilməz elmi, fəlsəfi, sosioloji və s. araşdırmalar sübut etdi ki, hər cür insani fəaliyyət həm yerin resurslarını tükədir, həm də onun təbii əsaslarını sarsıdır. Tarixi tendensiya nəticəsində əldə etdiyimiz qanunauyğunluqlar, – Poma Klubunun yaradıcısı A. Peççei yazırdı – sivilizasiyamızın əvvəlki inkişafının ən mühüm uğurları əgər belə demək mümkünsə bitmək üzrədir, artıq onlar qızıl kitabə daxil edilmişdir. Lakin, bəlkə də, onlardan biz etiraf etməliyik ki, – bu uğurlardan ən mühümü, – bütün digər nailiyyətlərini şərtləndirən, sənaye, elmi və texniki inqilabların tətbiqinə güclü təkan verməsi idi. İndi isə vəziyyət çox dəyişib, qorxuducu ölçülərə çatdıqdan sonra bu impulslar nəhəng ram edilməsi mümkün olmayan pələnglərə bənzədilər, artıq onları cilovlamaq o qədər də asan deyildir [11, s. 11]. Biz etiraf etməliyik ki, bu faktdır: Yaratdığımız, bəslədiyimiz “pələnglər” texnika və hərbi industriya indi bütövlükdə insan nəslinə – sivilizasiyamıza qarşı dayanmışdır, ideyalarımız kommunikasiyanı, demokratiya və dialoqu, vəhdəti sözdə müdafiə etsə də, praktikada müharibə və konfrontasiyaya meyl edir, texnika, iqtisadi güc, sarsılmaz və daha artıq spekulativ

reallıqları həzm edə bilən ideyalar daha “güclüləri” tərənnüm edir. İndi okeanların dərinliklərində üzən sualtı qayıqlardan qalxan raketlər min klometrlərlə uzaqlıqdakı şəhərləri, insan məskənlərini bir anlığa məhv edir. Fiziki güc və sosial təminat uğrunda yarış hər bir subyektin həyat kredosu kimi çıxış edir, ideyaların kökündə “fiziki və sosial təhlükəsizliklər” – ekoloji, sosial, yoxsulluq, səhiyyə, ərzaq təhlükəsizliyi, təhsil və s. geniş kütlələr üçün prioritet hesab olunsa da, son anda qlobal problemlər planetar səviyyədə sülhə, dialoqa, həmrəylik və birgə-mövcudluq idayalarına qarşı güc nümayiş etdirir, dolayısıyla hər cür insani fəlakətləri sürətləndirir, kommunikasiya və dialoq utopik proses təsiri bağışlayır; Ekoloji, sosial, mədəni, iqtisadi, siyasi böhranlar hər yerdə norma kimi qəbul edilir. Partiyalar, sosial, ictimai təsisatlar ya bu oyunun alətinə çevirilir, ya da ki, sadəcə baş verən böhrana seyirçi kimi qalır; hər yerdə zəka və biliyin kultu hökmanlıq və dünya ağalığının əsas aktoru kimi çıxış edir. Bilik, elm, intellekt uğrunda yarış kommunikasiyanı, insan xoşbəxtliyini deyil, onun məhvini, iztirab və məşəqqətini tərənnüm edir. Halbuki, biz unuduruq ki, kommunikativ ideyalarsız dünya öz mövcudluğunu davam etdirə bilməz, “dünya məhvərindən qopsa da, yenə onun çərçivəsində hərlənir, xeyir şərdən, zərurət təsadüfdən törəyib artan kimi [3, s. 74]”.

3. Yeni ideya axtarışında. Məqalədə biz bir məsələni xüsusi vurğulamağı zəruri hesab edirik: aydındır ki, tarixən insan nəslinin mövcudluğu daima konfrontasiyalar, müharibə və qarşıdurmalarla müşayiət olunmuşdur və idayalarımızın mahiyyətində kommunikasiya, bilik və elmə inam, dəyərlərin qorunması və s. müsbət impulslar olduğu kimi, başqalarını inkar, müharibə ehtirası, ekspansiv təfəkkür və s. mövcud olmuşdur. Tarix insan nəslinin ümumi keçmişi olmuş və bu keçmiş istənilən halda daima gələcəyin formalaşmasına öz ideyalarını ötürmüşdür: ideyalarımız tarixən həm kommunikasiyanı, həm də onun əksini özündə etivə etmişdir. Lakin biz indi etiraf etməliyik ki, dünyanın nizam və paradigmasında bəşəri ideyaların, birgə-mövcudluq fəlsəfəsi və dialoq mədəniyyətinin birmənalı şəkildə müdafiəsi son dərəcə vacibdir [Azərbaycan təcrübəsini xatırlayaq]. Və biz etiraf etməliyik ki, nə qədər paro-

doksal səslənsə də, nə qədər tənqid olunsada ümidverici hal odur ki, müasir bilikli, deməli, həm də “*anlayan*” insan tipi meydana gəlmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu gün Qərb fəlsəfi təfəkküründə praktikada baş verən real qarşıdurmaların əksinə olaraq “post homo sapiensdən”, – gələcək yüksək təfəkkürlü, qeyri-aqressiv və yaradıcı ekoloji təfəkkürlü insandan – yüksək təfəkkürlü kommunikativ insandan, sivilizasiyadan söhbət gedir. İstər elmin inkişafı və texnoloji tərəqqi, istərsə də digər mədəni aktorların imkanları sübut edir ki, ziddiyyətlərə – kapitalizmin yaratdığı “idman” və “hərb” yarışına baxmayaraq həm də pülüral təfəkkürlü, kommunikasiyaya meyilli insan tipi meydana gəlməkdədir. Fakt odur ki, biz elmi rasionallıq kontekstdən problemə yanaşarkən unutmamalıyıq ki, elmi paradıqmaların müəyyən etdiyi kimi hazırda bəşər elmi təfəkküründə postqeyri-klassik rasionallıq tipi heç də insanın sosial, mənəvi, humanitar və nəhayət kommunikativ dəyərlərini kənara qoymur. Əksinə, indi elmin əsas prinsiplərindən hesab olunan postqeyri-rasionallıq paradıqması elmin, biliyin, texniki tərəqqinin inkişafı kontekstində sosial dəyərlərin də vacibliyini önə çəkir. Bu paradıqma müəyyən edir ki, “indiki ekoloji və sosiomədəni şəraitdə, elmi-texniki inkişafdən imtina etmək deyil, ona humanist ölçü vermək lazımdır” [4, s. 412]. Məhz bu səbəbdən də postqeyri-rasionallıq paradıqması “rasionallığın yeni tipi problemini irəli sürür: o özündə humanist oriyentirləri və dəyərləri aşkar surətdə daxil edən tip adlanır” [4, s. 412]. Bu yanaşma sübut edir ki, ideyaların təzahürləri və onlara yanaşmalar da müasir ziddiyyətlər kontekstində humanitar anlamda yenidən nəzərdən keçirilməli, onların dəyərlilik əmsalı praktikada özünü təcəssüm etdirməlidir. Nəzəri müşahidələr sübut edir ki, hətta ifrat tənqidlərə və nihilizmə baxmayaraq indi ideyaların konfrontasiyasından dialoquna doğru böyük bir hərəkət başlanmışdır. Bu anlayın yeni orientasiyasıdır.

4. İdeyaların toqquşması və onların praktik təzahürləri: Tədqiq edilən problemin sonunda bir daha praktikaya dönərək bir faktooloji, uzaq olmayan və hər birimizin canlı şahidi olduğumuz, ekzistensial iztirabımızı və gözləntimizi, sonda isə ədaləti və zəfəri ifadə edən bir mükəmməl nümunəyə çəkək: Biz 30 ilə yaxın bir

zamanda, bölgədə sülh və təhlükəsizlik prinsiplərinin pozulduğunun şahidi olduq. Demək olar ki, həyatın bütün sahələrində ideyalardan adi məişətə, sosial, milli-mənəvi, mədəni dəyərlərdən fiziki mövzudluğumuza qədər hər bir sahədə təhdidlə – erməni faşizm ideologiyası ilə üzləşdik. Birinci Qarabağ savaşında 20 mindən artıq insanımızı itirdik, hər yerdə dövlətçiliyimizin, milli varlığımızın multikultural və tolerant mühitimizin erməni ideologiyası tərəfindən təhdidi ilə üzləşdik, təcavüzkar ideologiyanın təmsilçiləri tərəfindən ərazimizin 20 faizi işğal altına düşdü. Bütün bunlar faktdır və onu artıq heç kəs inkar edə bilməz. Lakin digər fundamental fakt odur ki, bu illər ərzində beynəlxalq səviyyədə öz inkişaf strategiyasında hüququn aliliyini, toletantlıq və multikulturalizmin tənənəsinə inamı, dialoq mədəniyyəti və kommunikativ prinsipləri həyata keçirən ölkə rəhbərliyinin polad və humanist strategiyası xalqı – ideyalarımızı ruhdan düşməyə qoymadı. Beynəlxalq platformalarda ölkənin hədəflərinin, əsas məqsədinin həmrəylik, sülh və birgəməvcudluq, tolerantlıq və multikulturalizm olduğu nümayiş və sübut olundu. Bunun üçün böyük bir iradənin – Azərbaycan tərəfindən dialoq mədəniyyəti, kommunikasiya və sülh iradəsinin 30 illik fəaliyyətimizin də ortada olduğunun şahidi olduq. Lakin bu iradənin bir tərəfdə Azərbaycanda, onun siyasi rəhbərliyində, əsası H.Ə.Əliyev tərəfindən qoyulmuş strategiyada, prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin insanlığı, birgəyaşayışı tərənnüm edən dövlətçilik fəlsəfəsində açıq tekst və səmimiyyətlə ifadə olunduğunu görsək də, – ölkə rəhbərliyinin dö-nə-dönə siyasi, humanitar, ictimai müstəvidə çıxışlarında dəfələrlə bəyan edilsə də, Ermənistan öz “mifoloji keçmişə yönəlmiş” [7] ideologiyasından, ideyalarından əl çəkməyərək bu iradəyə – sülhü tərənnüm edən iradəyə məhəl qoymadı. Nəticə indi hər kəsə bəllidir – hər şey müharibə yolu ilə həll olundu. Mənfur düşmən və onun xəstə ideologiyası darmadağın edildi. [Bu həm də tale məsələsi idi, görünür elə məsələlər var ki, onlar həqiqətən də fenomenlərdir və bu fenomenlər seçilmiş şəxsiyyətlərin yüksək ideyaları, strategiyası, siyasəti vasitəsilə həyata keçir]. Bu müharibə sözsüz Azərbaycan xalqı üçün ədalətli bir müharibə idi, o əslində, beynəlxalq hüquq və azadlıqların bərpa edilməsi

işi, Yer üzündə sülh və ədalətin “Tanrı qılıncı”, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin “Dəmir yumruğu” ilə başa çatmalı idi. Əslində, bu, nəzəri anlamda yanaşdıqda görürük ki, ideyaların, ideologiyaların, təfəkkürlərin savaşı idi və tarix bir daha sübut etdi ki, yanlış ideya və ideologiyalar xalqları məhvə, humanizmə apelyasiya olunmuş ideyalarsa xalqı davamlı inkişafa, sülhə, birgəməvcudluq və yüksək qələbəyə aparır.

Təsadüfi deyil ki, münaqişənin həllindən bəhs edərkən ölkə başçısı qeyd edir: “Ümid edirəm, öz işğalçılıq siyasətinə görə məğlub vəziyyətdə olan Ermənistan da gec-tez anlayacaq ki, heç bir ölkəyə ərazi iddiası onlara xeyir və şərafət gətirməyəcək. Ümid edirəm ki, yaxın gələcəkdə Ermənistanın həm Türkiyəyə, həm Azərbaycana ərazi iddialarına son qoyulacaq. Əks təqdirdə onlar daha da pis duruma düşə bilərlər. Zəngəzur koridoru isə həm türk dünyasını, həm Avropanı, həm qonşularımızı birləşdirə biləcək bir layihədir və bu gün bu layihənin gerçəkləşməsi istiqamətində fəal işlər gedir” [2, <https://president.az/articles/54229>:]

Məqalənin əsas ideyalarından biri budur: postqeyri-rasional paradigma tipinin dünyada böyük nüfuza sahib olduğu bir dövrdə sülhün elmi, fəlsəfi, humanist və s. əsasları təmin olunmalı, dünyada Yeni dialoq mədəniyyətinin yaranması həyata keçirilməlidir. Fakt odur ki, Azərbaycanın 30 illik təcrübəsi bu işin, bu humanitar tendensiyanın həyata keçirilməsi üçün nümunə kimi özünü nümayiş etdirir və hər bir individ, hər bir cəmiyyət və dövlət bu ideyalardan bəhrələnməyə bilər. Artıq müharibə başa çatmışdır, indi mübarizə və aydınlaşma regionda siyasət masasında həl olunma mərhələsindədir. Bütün bunlar göstərir ki, dünyada insan öz mövcudluğunu yalnız konsensus əsasında tapa bilər, konsensus və dialoq mədəniyyətinin formalaşması Azərbaycanın inkişaf modeli, dövlət strategiyasıdır. Ona görə də söhbət əgər elmi-texniki tərəqqi epoxasında yüksək əxlaq dəyərləri özündə ehtiva edən ideyaların dünyada genişlənməsindən, inkişafın təmin edilməsindən, İnsan nəslinin davamlı inkişafın fəlsəfi əsaslarından gedirsə xüsusi qeyd olunmalıdır ki, sülh və təhlükəsizliyin “Azərbaycan paradigması” məhz qeyd olunan problemlərin bir növ həl olunmasında terapiya üsulu kimi tətbiq edilə bilər. Bunu istər nəzəri anlamda, istərsə də praktiki

ki kontekstdə məhz Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi “Azərbaycan modeli”, “Bakı Prosesi” və s. humanitar, mədəni, dialoq və əməkdaşlıq platformalarında görmək olar. Lakin biz etiraf etməliyik ki, dünyada, regionda sülh və təhlükəsizlik, multikulturalizm və beynəlxalq hüquq əgər sülh və humanizm prinsipləri ilə təmin olunmayanda buraya mütləq ədalətli güc amili, rasionel strategiya, bir sözlə altruizm və rasionallığın vəhdəti – rasionel altruizm [10] paradigması həyata keçirilməlidir. Fikrimizcə, həmin Paradigma özünün həm nəzəri, həm də praktiki anlamda təcəssümünü Azərbaycanda tapır. Böyük Türk və Turan birliyinin yaranması da məhz bu amala – ideyaların yaxınlaşmasına, dünyada dialoq mədəniyyətinin formalaşmasına və nəhayətdə böyük sülh və konsensus amalına ideyaların birliyinə xidmət edir.

Məqaləni tezis şəklində belə ümumiləşdirmək olar:

– Müasir münasibətlər sistemində baş verən əsas ziddiyyətlər sivilizasiyamızın ideyalarından onun təbiətindən, ontoloji mahiyyətindən – “qayda və qanunlarından” əmələ gəlsə də yeni dialoq mədəniyyətinin formalaşması prosesi müasir “anlayan insan” tipinin əsas ideyası kimi çıxış edir.

– Tədqiq edilən problemin silsilə fəlsəfi, tarixi, sosial, coğrafi, iqtisadi, etnik, milli, dini, səbəbləri olsa da, onların həll olunması zərurət təşkil edir və onların nəzəri mənalandırılması hazırda fəlsəfənin qarşısında ən aktual vəzifə kimi çıxış edir.

– Tarix ideyaların konfrontasiyasından ibarətdir. Müasir tendensiyada problematik dinamika müşahidə edilsə də ola bilsin ki, yüksək idrakı təfəkkürdə kommunikasiyaya, dialoq mədəniyyətinə inam, apelyasiya bilik və elmin, texniki tərəqqi və texnikanın inkişafına humanist istiqamət verməklə “post homo sapiens” epoxasına keçidi gələcəkdə təmin etsin.

– Total ziddiyyətlərə baxmayaraq İdeyalar, İdeologiyalar, mədəniyyətlər hazırda yeni bir “zaman oxu”[İfadə alman filosofu K.Yaspersdən götürülmüşdür] ətrafında konsensus və dialoq mədəniyyəti ətrafında konsolidasiya olunmağa cəhdədir, bu cəhd sübut edir ki, ideyaların dialoqu və kommunikasiyasına inam insanın ontoloji mahiyyətindən, onun vəhdəti tərənnüm edən təbiətindən gəlir.

– Praktik olaraq qeyd olunan paradigma Azərbaycan Respublikası və onun rəhbərliyinin əsas strateji hədəfi kimi çıxış edir.

– Müharibə, münaqişə, böhran və ziddiyyətlər, tarixin sivilizasiya dinamik mahiyyətindən təzahür etsə də, paralel olaraq dialoq, dialoq mədəniyyəti yüksək kommunikativ təfəkkür də İnsanın ontoloji və idrakı mahiyyəti kimi çıxış edir. Bütün bunlar göstərir ki, ideyaların kommunikativ gələcəyinə ümid tam itirilməmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov Ə.F. Geosiyasi və sosial fəlsəfə: ədalətli nizam və tərəqqi naminə. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC. – 2017, 284 səh.
2. Əliyevin İlham Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə nitqi // URL: <https://president.az/articles/54229>
3. Fridrix Nitsşe. Zərdüşt belə deyirdi. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2016, 432 s. səh.
4. Hacıyev Z. Ontologiya və idrak nəzəriyyəsi Bakı 2011, 564 səh.
5. İsmayılov F.Q. Bəşəri problemlər. Bakı: "Turan Evi", 2010, 390 s.
6. Lebon, Q. [1898]. Xalqların və kütlələrin psixologiyası. Qanun nəşriyyatı, [tərc] Bakı. 2015. s. 368.
7. Məmmədzadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı- "Elm və təhsil"-2019. 200, səh.
8. Yaspers K. Tarixin mənası və təyinatı, Bakı, "Zəkiyev" nəşriyyatı, 2008, 764 s.
9. Zeynalov Ş. Ə. "Dialoq fəlsəfəsi". Bakı, "Avropa" nəşriyyatı 2017, 304 s.
10. Zeynalov Ş. Ə. "Dialoq mədəniyyəti və müasirlik". Bakı "Avropa" nəşriyyatı, 2020 s. 330 səh
11. Печчеи А. Человеческие качества, М. 1980, 302 с.
12. Философия Мартина Хайдеггера и современность. Ред. Колл. Мотрошилова Н. В. [отвеч. ред.] Бибихин В.В. и др. – М.: Издательство Наука, 1991.
13. Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х т, Т.1, Москва: Айрис-пресс, 2006, 528 с.

Summary

Sholat Zeynalov

The problem of forming a culture of dialogue in the context of development and confrontation of ideas

The article is devoted to the philosophical study of such concepts as dialogue, the formation of a culture of dialogue, communication, peace, security, etc. According to the author, the main causes of contradictions in the modern system of relations are practical life, civilization, the history of its development, anthropological, ontological nature. Despite the fact that it comes from the "rules and laws" of civilization, its main driving force, its internal energy is the influence of ideas on people, social institutions and ideologies, collisions, confrontation and reconciliation.

The article notes that a series of crises has a philosophical, historical, social, geographical, economic, ethnic, national, religious character, but their solution today is very important and necessary. Today, one of the most urgent tasks of philosophy is to comprehend the problem in a philosophical sense in the context of "dialogue platforms and communications".

The study also covers the humanitarian strategy of Azerbaijan in the region and the world, the realities of its pre-war and post-conflict periods, as well as the communication strategy of our country to form a culture of dialogue in the face of confrontation of ideas.

Keywords: crisis, idea, knowledge, dialogue culture, communication, development,

Резюме

Шолат Зейналов

Проблема формирования культуры диалога в контексте развития и конфронтации идей

Статья посвящена философскому исследованию таких понятий, как диалог, формирование культуры диалога, общение, мир, безопасность и др. По мнению автора, основными причинами противоречий в современной системе отношений являются практическая жизнь, цивилизация, история ее развития, антропологическая, онтологическая природа. Несмотря на то, что она исходит из «правил и законов» цивилизации, ее главной движущей силой, ее внутренней энергией является влияние идей на людей, социальные институты и идеологии, столкновения, противостояния и примирения.

В статье отмечается, что череда кризисов имеет философский, исторический, социальный, географический, экономический, этнический, национальный, религиозный, характер, но их решение сегодня архиважно [очень важно] и необходимо. Сегодня одной из наиболее актуальных задач философии является осмысление проблемы в философском смысле в контексте «диалоговых площадок и коммуникаций».

Исследование также охватывает гуманитарную стратегию Азербайджана в регионе и мире, реалии его довоенного и постконфликтного периодов, а также коммуникативную стратегию нашей страны по формированию культуры диалога в условиях противостояния идей.

Ключевые слова: кризис, идея, знание, культура диалога, коммуникация, развитие